TATARZY KRYMSCY W GEOPOLITYCZNEJ RYWALIZACJI O PÓŁWYSEP KRYMSKI MIĘDZY ROSJĄ A UKRAINĄ

CRIMEAN TATARS IN THE GEOPOLITICAL RIVALRY
FOR THE CRIMEAN PENINSULA BETWEEN
RUSSIA AND UKRAINE

Michał Romańczuk*

— ABSTRAKT —

Artykuł podejmuje tematykę związaną z pozycją Tatarów krymskich w geopolitycznej rywalizacji mocarstw o Półwysep Krymski. Region ten zamieszkiwany jest przez przedstawicieli różnych kultur, tradycji i narodowości, co ma swoje implikacje polityczne i społeczne. Celem artykułu jest analiza dziejów Tatarów krymskich na przestrzeni 100 lat – od tj. XX wieku do aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w 2014 roku. Taki przedział czasowy pozwoli na przedstawienie analizy historycznej dziejów Tatarów krymskich w aspekcie społecznym, politycznym i ekonomicznym, w różnych formach państwowości od ZSRR po Ukrainę, a po aneksji Krymu – również Federację Rosyjską.

Słowa kluczowe: Tatarzy krymscy; aneksja Półwyspu Krymskiego; Ukraina; Federacja Rosyjska

— ABSTRACT —

The article addresses topics related to the position of the Crimean Tatars in the geopolitical competition for powers in the Crimean Peninsula. This region is inhabited by representatives of various cultures, traditions and nationalities, and this fact has its political and social implications. The purpose of the article is to analyze the history of the Crimean Tatars from the 20th century to the present day, i.e., the annexation of Crimea by the Russian Federation in 2014. It will allow to present a historical analysis of the history of the Crimean Tatars in the social, political and economic aspects, and in various forms of statehood: from the USSR to Ukraine, and finally – after the annexation of Crimea – to the Russian Federation.

Keywords: Crimean Tatars; annexation of the Crimean Peninsula; Ukraine; Russian Federation

---

* Uniwersytet Szczeciński, Wydział Nauk Społecznych.

WSTĘP

Półwysep Krymski jest zamieszkany przez przedstawicieli różnych kultur, tradycji i narodowości. Jednym z narodów zamieszkujących ten obszar są Tatarzy krymscy. Region Morza Czarnego ma istotne znaczenie dla bezpieczeństwa europejskiego. Krzyżują się tam wpływy wielu państw, m.in. krajów NATO (m.in. Rumuni, Bułgarii oraz Turcji), jak i Rosji oraz Ukrainy. Od początku lat 90. XX wieku w stosunkach ukraińsko-rosyjskich przedmiotem sporu była sprawa podziału Floty Czarnomorskiej, a później jej stacjonowania na Krymie. Dla Federacji Rosyjskiej stacjonowanie Floty Czarnomorskiej na Krymie ma znaczenie nie tylko strategiczne, ale również historyczne. Bezprawna aneksja Krymu przez Federację Rosyjską ma poważne konsekwencje dla polityki bezpieczeństwa regionalnego i międzynarodowego, jak i dla rdzennych mieszkańców półwyspu – Tatarów krymskich.

Tatarzy krymscy w większości są sunnickimi muzułmanami szkoły hanafickiej, którzy posługują się językiem krymskotatarskim. Są oni potomkami Mongołów Złotej Ordy. Przybyli na Półwysep Krymski z Eurazji w XIII wieku jako żołnierze Batu-chana. Od XIII do XV wieku Półwysep Krymski wraz z jego mieszkańcami wchodził w skład mongolskiej Złotej Ordy. Na skutek jej rozpadu w 1428 roku powstał pierwszy niezależny podmiot polityczny Tatarów krymskich – Chanat Krymski, którego przywódcą został Hadżi Girej. Następnie z powodu walk wewnętrznych w 1478 roku Chanat Krymski został podbity przez Imperium Osmańskie i od 1475 do 1774 roku był jego protektoratem. Jednak cieszył się niezależnością kulturową, co przyczyniło się do rozkwitu sztuki i kultury tatarskiej. Następnie po podboju Półwyspu Krymskiego przez Imperium Rosyjskie, Chanat Krymski stał się jego protektoratem w latach 1774–1783. Ostateczny kres istnienia Chanatu Krymskiego nastąpił w 1783 roku wraz z ogłoszeniem manifestu *O włączeniu do państwa rosyjskiego Półwyspu Krymskiego, wyspy Tamań i całego kraju kubańskiego*. Wówczas na mocy tego dokumentu Katarzyna II Wielka uczynił go częścią imperium rosyjskiego (Czerwonnaja, 2015, s. 197).

W czasie rewolucji lutowej w Rosji w 1917 roku Tatarzy krymscy dążyli do przejęcia suwerennej władzy nad Półwyspem Krymskim. Wówczas w dniu 9 grudnia 1917 roku w Baczysaraju zebrał się pierwszy Kurułtaj Krymskich Tatarów (tj. posiedzenie narodowego zgromadzenia przedstawicielskiego). Podczas jego trwania proklamowano niepodległość Krymskiej Republiki Ludowej i uchwalono jej konstytucję, powołano rząd oraz przyjęto symbole

narodowe¹. Republika istniała jedynie do kwietnia 1918 roku, kiedy to zajęcia jej dokonały wojska bolszewików. Po przejęciu przez nich władzy stworzono z ich inicjatywy Radziecką Socjalistyczną Republikę Taurydy, która istniała na przełomie marca i kwietnia 1918 roku. Natomiast w dniu 18 października 1921 roku Rada Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej utworzyła Krymską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką (Krymska ASSR) w ramach Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR). W tym czasie Tatarzy krymscy stanowili około 20% jej populacji.

Tabela 1. Skład etniczny Krymskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w 1938 roku

Narodowość	Liczba w tys.	Udział w %
Rosjanie	558,481	49,6
Tatarzy krymscy	218,176	19,4
Ukraińcy	154,120	13,7
Niemcy	65,452	4,6
Grecy	20,652	1,8
Bułgarzy	15,353	1,4
Ormianie	12,873	1,1
Inny	29,276	2,6
Suma	1.126,429	100

Źródło: Pohl, 1999, s. 111.

Władze ZSRR wówczas przyznały tej autonomicznej republice szeroką autonomię, a język krymskotatarski wraz z rosyjskim był oficjalnym językiem krymskiej ASSR. W kolejnych latach autonomia była stopniowo ograniczana, a na sile przybierała przymusowa sowietyzacja Tatarów krymskich (Pohl, 1999, s. 110–111). Należy nadmienić, że 25 czerwca 1946 roku władze ZSRR pozbawiły ją statusu republiki autonomicznej w ramach RFSRR, przeobrażając ją w obwód krymski. W dniu 26 kwietnia 1954 roku na podstawie decyzji Prezydium Rady Najwyższej ZSRR Półwysep został przekazany Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (Ukraińska SRR) z okazji rocznicy 300-lecia przyjęcia ugody perejaśławskiej z 18 stycznia 1654 roku, na mocy której tereny Ukrainy zostały poddane władzy Carskiej Rosji. W owym czasie nie miało to większego oznaczenia, ponieważ Ukraińska SRR była częścią ZSRR.

Jednak po rozpadzie Związku Radzieckiego niosło to ze sobą olbrzymie konsekwencje geostrategiczne.

Celem badawczym artykułu jest przedstawienie narodu – Tatarów krymskich oraz ich dziejów na przestrzeni od XX wieku do współczesności, tj. aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w 2014 roku. Taki przedział czasowy pozwoli na przedstawienie analizy historycznej dziejów Tatarów krymskich w aspekcie społecznym, politycznym i ekonomicznym w różnych formach państwowości od ZSRR po Ukrainę, a po aneksji Krymu – również Federację Rosyjską.

Każde działanie badawcze, które ma za zadanie poznanie obiektywnej rzeczywistości opiera się na podstawach metodologicznych. Natomiast zastosowanie w artykule metody analizy instytucjonalno-prawnej umożliwiło zaprezentowanie zagadnień dotyczących instytucjonalnych podmiotów decyzyjnych. Poddano również analizie normy prawne i akty normatywne. Poprzez analizę aktów prawnych ukazano funkcjonowanie instytucji politycznych oraz podejmowanie decyzji politycznych. Przy badaniach zjawisk społeczno-politycznych istotne są metody statystyczne, określane także ujęciem ilościowym, oraz jakościowe. Metody te umożliwiły badanie specyfiki określonych zbiorowości. Pozwalały na ustalenie i rozpoznawanie cech zjawisk społeczno-politycznych. Metody te są istotne w badaniu zjawisk społeczno-politycznych, gdyż pozwalają na ustalenie i rozpoznawanie ich cech. Skłaniają one również do poszukiwania związków przyczynowych między zjawiskami masowymi oraz wspomagają proces przewidywania trendów dalszego rozwoju. Posługując się metodami statystycznymi, uwzględniono zarówno stronę ilościową, jak i jakościową materiału źródłowego.

DEPORTACJA TATARÓW KRYMSKICH W 1944 ROKU

Jeszcze w trakcie II wojny światowej, po wyparciu żołnierzy niemieckich z Półwyspu Krymskiego przez Armię Czerwoną, władze ZSRR oskarżyły Tatarów krymskich o kolaborację z Niemcami hitlerowskimi. Skutkowało to tym, że NKWD na rozkaz władz na Kremlu sporządziła tajne zarządzenie *O pilnych środkach w celu oczyszczenia terytorium Krymskiej ASRS z elementów antysowieckich*. Następnie 13 kwietnia 1944 roku Ławrientij Beria opracował dekret *O dodatkowej akcji wysiedlenia Tatarów krymskich* kierowany do Józefa Stalina, który dotyczył deportacji Tatarów krymskich z terytorium Półwyspu, „uwzględniając ich zdradzieckie działania wobec narodu sowieckiego” (Zima, 2015, s. 55). Po jego podpisaniu 11 maja 1944 roku na rozkaz Józefa Stalina

NKWD w dniu 18 maja 1944 roku o godz. 4.00 przeprowadziła przymusową i masową operację wysiedlenia Tatarów krymskich do Azji Centralnej (głównie do Uzbeckiej SRR i Kirgiskiej SRR) oraz innych obszarów ZSRR (m.in do Maryjskiej ASRR). Deportacja odznaczała się wyjątkową bezwzględnością i brutalnością. Szacuje się, że deportacja dotknęła około 183 tys. Tatarów krymskich (Voytyuk, 2016a).

Tabela 2. Obwody w Uzbeckiej SRR, do których zostali deportowani Tatarzy krymscy

Nazwa obwodu	Liczba w tys.
Obwód taszkencki	56,362
Obwód samarkandzki	31,540
Obwód andiżański	19,630
Obwód fergański	19,630
Obwód namangański	13,804
Obwód kaszkadaryjski	10,171
Obwód bucharski	3,983
Ogółem Uzbecka SRR	151,604

Źródło: Pohl, 2015, s. 52.

Tabela 3. Inne miejsca w ZSRR do których zostali deportowani Tatarzy krymscy

Nazwa	Liczba w tysiącach
Maryjski ASRR	8,597
Obwód mołotowski	10,002
Obwód gorkowski	5,514
Obwód swierdłowski	3,591
Obwód iwanowski	2,800
Obwód jarosławski	1,047
Ogółem	31,551

Źródło: Pohl, 2015, s. 53.

Z powodu trudnych warunków transportu oraz chorób około 40% wysiedlonych Tatarów krymskich zmarło w pierwszych latach zesłania. Deportacji nie uniknęły również inne grupy etniczne, które zamieszkiwały Półwysep Krymski. W czerwcu 1944 roku wysiedlono z Krymu również około 42 tys. Ormian,

Greków i Bułgarów (Ciesielski, 2001, s. 30). Pretekstem do tych działań były także, jak w przypadku Tatarów krymskich, oskarżenia o kolaborację z wojskami niemieckimi². Zmiana w postrzeganiu Tatarów krymskich nastąpiła dopiero po śmierci Józefa Stalina w 1953 roku. Wówczas nowym przywódcą ZSRR został Nikita Chruszczow, który wygłosił słynne przemówienie podczas XX zjazdu KPZR w 1956 roku, w którym krytykował terror w okresie stalinowskim. Pomimo wydania 28 kwietnia 1956 roku przez Prezydium Rady Najwyższej ZSRR dokumentu, który liberalizował represje wobec różnych narodowości zamieszkujących ZSRR, w tym również Tatarów krymskich, oraz dokonania rehabilitacji całego narodu, nie pozwolono im na powrót na Półwysep (Aydingün, 2014, s. 53–67).

Należy zwrócić uwagę na to, że Tatarzy krymscy z racji bardzo silnego poczucia świadomości narodowej od końca lat 50. XX wieku tworzyli najpierw nieformalne struktury, które miały ich integrować na całym obszarze Azji Centralnej, gdzie zostali zesłani. Ruch ten przyczynił się do budowania i podtrzymywania świadomości narodowej oraz aktywizowania wokół niesprawiedliwego przesiedlenia z Krymu oraz propagowania idei powrotu. Pamięć o wysiedleniu i podtrzymywanie narracji historycznej tego faktu poprzez m.in. przekaz ustny stał się przyczyną mobilizacji również młodszych przedstawicieli narodu, dla którego Krym był jedynym miejscem, w którym chcieli się osiedlić (Zaloznaya, Gerber, 2012, s. 269). W 1957 roku została założona pierwsza po II wojnie światowej gazeta Tatarów krymskich – *Leninowski Sztandar*. Gazeta ta była wydawana przez Komitet Centralny Komunistycznej Partii Uzbekistanu. Tatarzy krymscy pielęgnowali również własną kulturę i sztukę, przekazując własne tradycje młodym pokoleniom (zob.: Kaźmierczak, 2010).

Ruch tatarski działający na obszarze Azji Centralnej był scentralizowany, co pozwalało na efektywne jego działanie. Działacze ruchu organizowali spotkania ze społecznością tatarską oraz wydarzenia kulturalne. Jako przykład można wskazać zorganizowaną akcję pisania listów i petycji dotyczących niesprawiedliwego losu Tatarów krymskich i niesłusznej deportacji do organów centralnych KPZR. Działania te przyniosły sukces propagandowy, ponieważ od początku lat 50. XX wieku, przez dwadzieścia lat, zostało wysłanych około 4 milionów listów

---

² Liczba Tatarów krymskich, którzy służyli w niemieckich batalionach formowanych, wynosiła około 20.000 (10% całej populacji), co stanowiło około 1% z ponad 1,3 miliona obywateli ZSRR, którzy służyli w siłach zbrojnych nazistowskich Niemiec w czasie II wojny światowej. Większość (około 1 mln) stanowili obywatele narodowości ukraińskiej, rosyjskiej i białoruskiej. Dlatego oskarżenie o zbiorową zdradę było mocno przesadzone. Było narzędziem wykorzystywanym do usprawiedliwienia masowej deportacji narodowości (zob.: Pohl, 2010).

zwracających się o pełną rehabilitację Tatarów krymskich i zgodę na powrót na Półwysep Krymski. Kulminacją tej polityki był 1966 rok, w którym 130 tys. Tatarów krymskich podpisało apel do Komitetu Centralnego KPZR przeciw niesprawiedliwej polityce represji i deportacji (Zaloznaya, Gerber, 2012, s. 270).

Kampania ta odniosła częściowe powodzenie, ponieważ Rada Najwyższa Związku Radzieckiego w 1967 roku potępiła masową deportację Tatarów krymskich, a Prezydium Rady Najwyższej ZSRR podjęło uchwałę *O obywatelach narodowości tatarskiej, byłych mieszkańcach Krymu oraz O trybie wykonawczym artykułu 2 Uchwały Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 28 kwietnia 1956 roku*. Wycofano zarzuty o zdradę i pozwolono Tatarom osiedlać się na terytorium ZSRR, z wyjątkiem Krymu. Przywrócono również Tatarom krymskim prawa polityczne i kulturalne. Działacze ruchu tatarskiego obawiali się, że rozproszenie małych grup po całym ZSRR doprowadzi do nieuniknionej asymilacji, a tym samym doprowadzi do utracenia tożsamości narodowej. Stali oni na stanowisku, że jedynie powrót całej społeczności na Krym pozwoli na zachowanie jedności i tożsamości Tatarów (Zima, 2015, s. 57).

Zorganizowany ruch tatarski aż do upadku ZSRR zabiegał wszelkimi możliwymi środkami o zgodę na powrót na Półwysep Krymski. Dopiero po dojściu do władzy Michaiła Gorbaczowa i wprowadzeniu polityki *glasnost* i *pieriestrojka* pojawiła się możliwość zmiany polityki ZSRR względem Tatarów krymskich. Dlatego w 1989 roku został powołany Ruch Narodowy Tatarów Krymskich (NMCT), natomiast w 1992 roku został przekształcony w Organizację Ruchu Narodowego Tatarów Krymskich (OCNM) z tymi samymi celami pod przywództwem Mustafy Dzemilowa. Głównym celem nowo powstałej organizacji była repatriacja Tatarów krymskich z Azji Centralnej na Krym. Ostatecznie upadek ZSRR w 1991 roku pozwolił na przywrócenie Tatom pełni praw i powrót na Półwysep Krymski.

POWRÓT TATARÓW KRYMSKICH NA KRYM

W październiku 1991 roku władze Ukrainy zniosły ograniczania powrotu na Krym nałożone na Tatarów krymskich. Spowodowało to, że około 90% z nich powróciło z Azji Centralnej (głównie z Uzbekistanu) na Półwysep Krymski. Rzetelne badania statystyczne na Ukrainie przeprowadzone zostały po raz pierwszy dopiero w 2001 roku. Wówczas spis ludności ukazał, że na Krymie etniczni Rosjanie stanowią największą grupę mieszkańców, tj. 58,3% ogółu lud-

ności Półwyspu, czyli 1 280 400 osób (choć odsetek ten spadł w porównaniu z 1989 rokiem, kiedy stanowili oni wówczas 65,6%). Półwysep zamieszkiwało 492 200 Ukraińców, czyli 24,3% ogółu mieszkańców (wartość ta zmniejszyła się w porównaniu z 1989 rokiem, kiedy wynosiła 26,7%). Liczba Tatarów krymskich wynosiła wówczas 243 400 osób, co stanowiło 12% mieszkańców (oznaczało to wzrost w porównaniu z 1989 rokiem, kiedy stanowili zaledwie 1,9%). Dynamiczny przyrost Tatarów na Półwyspie Krymskim należy tłumaczyć dalszą repatriacją. Jednak społeczność ta cechuje się także wyższą dzietnością oraz niższą średnią wieku. Powodować to może zwiększenie udziału procentowego Tatarów na Krymie (Derzhavnyy komitet statystyki Ukrainy, 2001). Szczegółowy wykaz procentowy udziału Tatarów krymskich wśród mieszkańców Półwyspu Krymskiego przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Skład etniczny ludności na Krymie od końca XVIII wieku do 2014 roku

Rok	Populacja tysiąc osób	W tym udział %			
		Tatarzy krymscy	Rosjanie	Ukraińcy	Inne narodowości
Lata 60.–70. XVIII w.	454,7	90,5	0,0	0,0	9,5
1793	127,8	87,8	5,0	0,7	6,5
1859	331,3	73,0	12,6	4,0	10,4
1897	546,7	35,6	33,1	11,8	19,5
1914	749,8	28,7	41,2	8,6	21,4
1926	713,8	25,1	42,2	10,8	21,8
1939	1126,4	19,4	49,6	13,7	17,3
1959	1201,5	0,0	71,4	22,3	6,3
1970	1813,5	0,1	67,3	26,5	6,1
1979	2135,9	0,5	68,4	25,6	5,5
1989	2430,5	1,6	67,0	25,8	5,6
2001	2401,2	10,2	60,4	24,0	5,4
2014	2284,8	10,2	65,3	15,1	9,4

Źródło: Hladun, Rudnyts'kyy, Kulyk, 2017, s. 15.

Masowy napływ Tatarów na Krym przypada na lata 1989–1999. Należy tłumaczyć to okolicznościami, jakie im towarzyszyły, czyli wysiłki dokonywane przez dziesięciolecia przez przywódców ruchu tatarskiego, które budowały

i podtrzymywały świadomość narodową – a według nich powrót na półwysep był swoistym obowiązkiem. Idea powrotu była bardzo silna wśród diaspory tatarskiej. W ich przekonaniu tylko w „historycznej ojczyźnie” mogli pielęgnować swoje tradycje i kulturę. Było to tym istotniejsze, że około 60% powracających Tatarów urodziło się już w Azji Centralnej.

W dniu 26 czerwca 1991 roku odbył się w Symferopolu pierwszy kongres Tatarów Krymskich, podczas którego zadeklarowano, że Krym jest narodowym terytorium Tatarów, na którym tylko oni mają prawo do samostanowienia. Powrót tak licznej grupy Tatarów rodził duże obawy wśród Ukraińców i Rosjan zamieszkujących Półwysep Krymski. Były one związane przede wszystkim z tym, że będą oni rościć sobie prawo do odzyskania swoich domów i ziemi, ponieważ Tatarzy uważali się za rdzennych mieszkańców Półwyspu (Zaloznaya, Gerber, 2012, s. 267).

W 1991 roku władze nowo powstałego państwa ukraińskiego nie miały żadnej strategii wobec powracających Tatarów krymskich. W początkowej fazie repatriacji miały stosunek pozytywny, co było spowodowane głównie chęcią zmiany struktury narodowościowej na Krymie, gdzie większość stanowili Rosjanie, wśród których miały miejsce dążenia separatystyczne. Jednak później sprawa Tatarów krymskich, jak i innych mniejszości narodowych na Ukrainie, stała się sprawą drugorzędną dla rządzących (Minorities at Risk Project, 2004). Brak wsparcia finansowego oraz logistycznego udzielonego repatriantom oraz niskie ceny, za jakie sprzedawali cały swój majątek w państwach Azji Centralnej, powodował brak możliwości zaadaptowania się do nowych warunków życia. Wywoływało to alienację Tatarów oraz prowadziło do wysokiego wśród tej populacji bezrobocia. Dodatkowo dotyczyły ich problemy formalnoprawne z możliwością osiedlania się i przyjęciem obywatelstwa (Uehling, 2004). Władze lokalne nie godziły się na powrót Tatarów na południowe wybrzeże Krymu. W rezultacie osiedlali się głównie w pasie Baczysaraj – Stary Krym – Kercz. W 2005 roku Tatarzy rozpoczęli nielegalne osiedlanie się na terenach nadmorskich, co budziło kontrowersje i spór z lokalną władzą. Działali na zasadzie faktów dokonanych, tym samym wymuszając legalizację ich pobytu (Olszański, 2014).

Władze Ukrainy poprosiły o pomoc w reintegracji społeczeństwa Tatarów krymskich UNHCR. Organizacja ta zaczęła swoje prace w 1996 roku. Przeprowadziła ona szereg programów wsparcia finansowego, mających na celu całłościowe rozwiązania problemu Tatarów krymskich. Jednym z problemów było to, że cena ze sprzedaży nieruchomości w państwach Azji Centralnej nie pozwalała na zakup nieruchomości na Krymie. Dlatego UNHCR w 2002 roku uruchomiła

program, który miał na celu finansowanie domów dla repatriantów. Kolejnym problemem była kwestia statusu repatriantów i ich obywatelstwa. Ponad 100 000 Tatarów krymskich, którzy przybyli na Półwysep Krymski, nie miała obywatelstwa ukraińskiego, co wywoływało trudności w znalezieniu pracy, edukacji, pomocy medycznej i społecznej. Taki stan rzeczy utrzymywał się do 1997 roku, kiedy w sierpniu 1998 roku, aby uprościć procedury, rządy Uzbekistanu i Ukrainy podpisały porozumienie w sprawie zapobiegania podwójnemu obywatelstwu, które przyspieszyło i uprościło proces zrzeczenia się obywatelstwa uzbeckiego i uzyskania obywatelstwa ukraińskiego. Pozwoliło to na nabycie praw obywatelskich i przyczyniło się do zmniejszenia dyskryminacji, przynajmniej formalnej, społeczeństwa tatarskiego (Immigration and Refugee Board of Canada, 2002). Tatarzy po powrocie na Krym stworzyli w niepodległej Ukrainie własne organy reprezentacyjne, media, kanały telewizyjne w ojczystym języku (Zaloznaya, Gerber, 2012, s. 274).

Ukraina od 9 listopada 1995 roku jest członkiem Rady Europy. Podpisała i ratyfikowała szereg umów, które chronią prawa mniejszości narodowych, m.in. Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Konwencję ramową o ochronie Mniejszości Narodowych oraz Europejską Kartę Języków Regionalnych lub Mniejszościowych. Art. 11 ukraińskiej Konstytucji gwarantuje prawa mniejszościom narodowym, stanowiąc, że: „Państwo wspiera konsolidację i rozwój narodu ukraińskiego, jego historycznej świadomości, tradycji i kultury, a także rozwój etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej tożsamości wszystkich rdzennych ludów i mniejszości narodowych Ukrainy” (Konstytutsiya Ukrainy, 1996). Dodatkowo władze ukraińskie w dniu 25 czerwca 1992 roku przyjęły ustawę 2494 – XII o mniejszościach narodowych: *O mniejszościach narodowych na Ukrainie* (Pro natsional’ni menshyny v Ukraini, 1992). Tatarzy krymscy są w zdecydowanej większości muzułmanami wyznającymi islam sunnicki. Po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę na Półwyspie Krymskim zostało zarejestrowanych około 400 gmin muzułmańskich, którymi w większości kieruje Duchowy Zarząd Muzułmanów Krymu związany z Medżlisem. Niektóre gminy nie chcą podporządkować się głównemu zarządowi. Istnieje także trudna do oszacowania liczba gmin niezarejestrowanych (Olszański, 2014).

W ramach państwa ukraińskiego powołano w 1991 roku Autonomiczną Republikę Krymu (ARK). Jej funkcjonowanie gwarantowała Konstytucja Ukrainy oraz konstytucja Autonomicznej Republiki Krymu z 21 października 1998 roku. Władzę ustawodawczą sprawować miał parlament jednoizbowy – Rada Najwyższa Republiki Autonomicznej Krymu, która składać się miała ze 100 posłów.

Natomiast władzę wykonawczą sprawować miała Rada Ministrów z premierem na czele, powoływana przez parlament Krymu w porozumieniu z prezydentem Ukrainy. Sam prezydent posiadał specjalnego przedstawiciela. Akty prawne uchwalane przez Radę Najwyższą Republiki Autonomicznej Krymu musiały być zgodne z prawodawstwem Autonomicznej Republiki Krymu oraz Ukrainy. W razie podejrzenia ich niezgodności z prawodawstwem Ukrainy i Autonomii Krymskiej prezydent Ukrainy mógł zatrzymać funkcjonowanie aktu normatywnego i skierować go do Sądu Konstytucyjnego Ukrainy, który oceniał jego zgodność z konstytucją. Władze autonomiczne posiadały kompetencje w takich m.in. sprawach, jak: rolnictwo, turystyka, planowanie przestrzenne, transport publiczny czy instytucje kulturalne (Konstitutsiya Avtonomnoy Respubliki Krym, 1998).

Aby dochodzić swoich praw, Tatarzy krymscy w 1991 roku powołali do życia swój samorząd. Składa się on z Kurułtaju – zjazdu Tatarów krymskich oraz Medżlisu Narodu Krymskotatarskiego. W skład Kurułtaju wchodziło 250 delegatów wybieranych przez Tatarów krymskich na 5-letnią kadencję ze wspólnot tatarskich. Kurułtaj angażuje się w kluczowe dla Tatarów krymskich problemy polityczne, społeczne, gospodarcze, kulturalne i inne. Wybiera organy Kurułtaju i członków Medżlisu (Kurultay krymskotatarskiego narodu, 2019). Medżlis Narodu Krymskotatarskiego stanowi naczelny organ przedstawicielsko-wykonawczy w okresie między sesjami Kurułtaju. Już na pierwszym posiedzeniu w 1991 roku przyjął hymn narodowy i flagę Tatarów krymskich. Jest on najwyższym pełnomocnym organem Tatarów i pełni przede wszystkim funkcje wykonawcze. Głównym celem Medżlistu według jego statutu jest eliminacja skutków ludobójstwa popełnionego przez państwo radzieckie na Tatarach krymskich, przywrócenie narodowych i politycznych praw narodu tatarskiego oraz działanie jako organ przedstawicielski Tatarów krymskich, który może kierować skargi do ukraińskiego rządu centralnego, rządu krymskiego i organów międzynarodowych. Medżlis w swojej działalności odpowiada przed Kurułtajem i kieruje się jego decyzjami. W skład Medżlisu Narodu Krymskotatarskiego wchodzi 33 członków wybieranych spośród delegatów Kurułtaju, w tym Przewodniczący. Jego siedziba znajduje się w mieście Symferopol. Od założenia Medżlisu w 1991 roku do 2013 roku jego przewodniczącym był Mustafa Dżemilew, który uważany jest przez Tatarów za niewątpliwego autorytet moralny i polityczny. Natomiast od października 2013 roku urząd ten pełni Refat Czubarow (Меджлис кримськотатарського народу, 2019).

Tatarzy krymscy od powstania niepodległego państwa ukraińskiego w 1991 roku zabiegali o unormowanie prawne statusu Medżlisu i ich samorządu. Nie

uczynili tego Leonid Kuczma, Wiktor Janukowycz, ani nawet prozachodni prezydent Wiktor Juszczenko (Olszański, 2014). Jednakże władze Ukrainy *de facto* uznawały działalność Medżlisu i prowadziły z nim rozmowy. Było to tym łatwiejsze, że jego czołowi przywódcy zasiadali w parlamencie Ukrainy. Dopiero po aneksji Krymu przez Rosję, tj. 20 marca 2014 roku, Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawę *O gwarancjach praw narodu krymskotatarskiego w ramach Państwa Ukraińskiego*. Akt ten gwarantował zachowanie i rozwój tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej Tatarów krymskich oraz przyznawał im status ludności rdzennej. Gwarantował ochronę i korzystanie z niezbywalnego prawa do samostanowienia narodu tatarskiego w suwerennym i niezależnym państwie ukraińskim. Dodatkowo uznał Madżlis krymskich Tatarów oraz Kurułtaj za najwyższe przedstawicielskie ciało Tatarów krymskich (Pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny shchodo harantiyi prav kryms'kotatars'koho narodu u skladi Ukrayins'koyi Derzhavy, 2014) Dodatkowo 12 listopada 2015 roku Rada Najwyższa uznała deportację Tatarów krymskich z Krymu w 1944 roku za ludobójstwo i ogłosiła 18 maja Dniem Pamięci Ofiar Zbrodni Tatarów krymskich (Pro vyznannya henotsydu kryms'kotatars'koho narodu, 2015).

ANEKSJA PÓŁWYSPU KRYMSKIEGO PRZEZ FEDERACJĘ ROSYJSKĄ

W aspekcie bezpieczeństwa regionalnego aneksja Półwyspu Krymskiego³ przez Federację Rosyjską w 2014 roku zasadniczo zmieniła dotychczasowy układ sił w basenie Morza Czarnego. Dla rządu w Kijowie utrata Półwyspu Krymskiego spowodowała istotne zmniejszenie potencjału gospodarczego, militarnego oraz ludnościowego. Dla Tatarów krymskich działania władz ukraińskich, które nie podjęły aktywnej obrony Krymu, były wielkim rozczarowaniem, zwłaszcza że przywódcy Medżlisu (obecny – Refat Czubarow oraz były – Mustafa Dżemilew) poparli Euromajdan. W Symferopolu odbyły się manifestacje sprzeciwiające się działaniom Rosji na Krymie organizowane przez ludność tatarską.

W nocy z 27 na 28 lutego 2014 roku na Półwyspie Krymskim miała miejsce operacja militarna przeprowadzona przez rosyjskich żołnierzy w nieoznako-

³ Aneksja Krymu w 2014 roku przez Federację Rosyjską była dokonana wbrew prawu międzynarodowemu i gwarancjom prawno-międzynarodowym zawartym w Memorandum budapesztańskim, które zostało podpisane w 1994 roku w Budapeszcie przez Federację Rosyjską, Stany Zjednoczone Ameryki oraz Wielką Brytanię. Sygnatariusze tego aktu gwarantowali – w zamian za zrzeczenie się broni jądrowej – zachowanie integralności terytorialnej Ukrainy, Białorusi i Kazachstanu.

wanych mundurach. Z powodu braku emblematów nazywani byli „zielonymi ludzikami”. Zajęli oni parlament Autonomicznej Republiki Krymu, siedzibę rządu oraz inne główne budynki administracji, w związku z tym dotychczasowy rząd podał się do dymisji. Opanowali również strategiczne miejsca na Krymie, w tym m.in. przeprawę promową w Kerczu, lotnisko wojskowe w Kirowskoje oraz lotnisko w Dżankoj, a także przejęli kontrolę nad portem lotniczym w Symferopolu. Aneksja Półwyspu Krymskiego przez Federację Rosyjską w aspekcie regionalnym zasadniczo zmieniła dotychczasowy układ sił w basenie Morza Czarnego. Pozwoliła na swobodne działanie Floty Czarnomorskiej na tym akwenie morskim (np. blokowanie szlaków handlowych), a także na zwiększenie limitów obecności rosyjskich żołnierzy (obecnie wzrosła ona dwukrotnie do 32 tys. żołnierzy), stacjonowanie dowolnego typu jednostek oraz dała możliwość nieograniczonej dyslokacji na całym Półwyspie, także poprzez zajęcie ukraińskiej infrastruktury wojskowej. Dodatkowo Półwysep Krymski i miasto Sewastopol stały się częścią Rosyjskiego Południowego Okręgu Wojskowego (Zaniewicz, 2020).

Po zajęciu Półwyspu Krymskiego przez wojska rosyjskie, 16 marca 2014 roku odbyło się tam referendum. Medżlis Narodu Krymskotatarskiego protestował w sprawie rozpisania referendum przez prorosyjskich polityków, wzywając do jego zdecydowanego bojkotu oraz potępiał rosyjską agresję na Półwysep Krymski. Zgodnie z oficjalnymi wynikami referendum przedstawionymi przez władze okupacyjne 96,77% mieszkańców Półwyspu głosowało za uniezależnieniem Krymu od Ukrainy i przyłączeniem do Rosji. Uprawnionych do głosowania było 1 841 073 wyborców, natomiast swój głos oddało 1 548 197 osób. Frekwencja wyniosła 84,09% (*Rezultatov obshchekrymskogo referendum*, 2014). Referendum nie zostało uznane przez społeczność międzynarodową, a przedstawione wyniki były kwestionowane przez wielu niezależnych obserwatorów. Jewgienij Bobrow – jeden z członków Rady do spraw Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka przy prezydencie Federacji Rosyjskiej – przedstawił informację, że około 50–60% mieszkańców Krymu głosowało za przyłączeniem go do Rosji, a frekwencja wyniosła około 30–50% (*Problemy zhiteley Kryma*, 2014). Natomiast Mustafa Dżemilew argumentował, że frekwencja w referendum według danych społeczności Tatarów krymskich wyniosła zaledwie ok. 32%. Dodatkowo Wiceprzewodniczący Medżlisu – Akhtem Chiyyoz – stwierdził, że wśród Tatarów krymskich frekwencja wyniosła od około 30 do 40% (*Odin iz liderov krymskikh tatar...*, 2014).

Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) skrytykowała sposób przeprowadzenia referendum, zwłaszcza obecność w czasie jego trwania „paramilitar-

nych grup samoobrony” i „niezidentyfikowanych żołnierzy”. W dniu 27 marca 2014 roku Zgromadzenie Ogólne ONZ w przyjętej rezolucji nr 68/262 uznało referendum na Krymie za nielegalne, potwierdzając integralność terytorialną Ukrainy (*Resolution...*, 2014). W dniu 18 marca 2014 roku prorosyjskie władze Republiki Krymu podpisały traktat o jego przystąpieniu do Federacji Rosyjskiej (*Dogovor mezhdu Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Krym o prinyatii v Rossiyskuyu Federatsiyu Respubliki Krym i obrazovanii v sostave Rossiyskoy Federatsii novykh sub'yektov*, 2014), Izba niższa – Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej – ratyfikowała traktat w dniu 19 marca 2014 roku, natomiast izba wyższa – Rada Federacji Rosyjskiej – w dniu 21 marca 2014 roku (*Pyatoy godovshchine vossoyedineniya Sevastopolya s Rossiiyey posvyashchayetsya...*, 2019).

Władze Federacji Rosyjskiej dążyły do przekonania do siebie Tatarów krymskich. Przykładem tych działań było wydanie w dniu 21 kwietnia 2014 roku dekretu przez Prezydenta Federacji Rosyjskiej o rozszerzeniu ustawy o rehabilitacji „narodów represjonowanych i pomocy publicznej dla ich ożywienia i rozwoju”. Przyjęcie Dekretu miało przywrócić sprawiedliwość historyczną, a także usunąć skutki deportacji ludności z terytorium Krymskiej Autonomicznej SRR. Zakładał on uproszczoną procedurę rejestracji praw do nieruchomości, zapewnienie podstawowego wykształcenia w językach mniejszości, wspieranie tworzenia i rozwoju autonomii narodowo-kulturalnej i innych dobrowolnych zrzeszeń czy organizacji, rozwój rzemiosła i tradycyjnych form gospodarowania (Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii o merakh po reabilitatsii armyanskogo, bolgarskogo, grecheskogo, krymsko-tatarskogo i nemetskogo narodov i gosudarstvennoy podderzhke ikh vozrozhdeniya i razvitiya, 2014).

Dodatkowo w dniu 10 grudnia 2014 roku Rada Republiki Krymskiej uchwaliła akt normatywny w sprawie środków pomocy społecznej dla pewnych kategorii obywateli i osób zamieszkających na terytorium Republiki Krymskiej. Regulacja ta uprawnia Tatarów krymskich do uzyskania świadczeń przewidzianych przez rosyjskie ustawodawstwo odnoszące się do ofiar represji politycznych (Zakon Respubliki Krym, 2018). Wydano także zgodę na budowę centralnego meczetu w Symferopolu, a święta muzułmańskie Eid Al-Adha i Eid al-Fitr uznano za oficjalne święta w Republice Krymu. Przyjęto Federalny program rozwoju społecznego i ekonomicznego Republiki Krymu i Sewastopola do roku 2020, który przewiduje przekazanie w ciągu pięciu lat ponad 10 mln rubli na działania skierowane na etniczne, kulturowe i duchowe odrodzenie narodów ormiańskiego, bułgarskiego, greckiego, krymskotatarskiego i niemieckiego oraz na rzecz poprawy infrastruktury socjalnej Republiki Krymu i miasta Sewastopol.

Rosyjscy decydenci sugerowali nawet, że prezydent Władimir Putin mógłby spotkać się z Mustafą Dżemilowem. Przyjechał on nawet do Moskwy, jednakże doszło jedynie do rozmowy telefonicznej z prezydentem Federacji Rosyjskiej. Natomiast w dniu 18 maja 2014 roku Władimir Putin przyjął grupę przedstawicieli Tatarów krymskich. Na spotkaniu tym obecni byli m.in. Remzi Ilasowa oraz Zaura Smirnowa, którzy są przedstawicielami tzw. umiarkowanej frakcji Medżlisu. Z drugiej jednak strony prorosyjskie władze krymskie zapowiadały odbieranie Tatarom krymskim nieruchomości, których status prawny nie był uregulowany (Olszański, 2014).

Aneksja Półwyspu Krymskiego w 2014 roku przez Federację Rosyjską postawiła Tatarów krymskich w zupełnie innej, niewątpliwie trudniejszej, rzeczywistości politycznej i prawnej. Wielu Tatarów miało za złe władzom ukraińskim, że nie podjęły aktywnej obrony Krymu przed rosyjską agresją, a ich zdecydowana antyrosyjska postawa wobec aneksji – większość członków Medżlisu nie podjęła współpracy z nowymi władzami rosyjskimi – spowodowała, że stali się oni jednymi z pierwszych ofiar tej agresji. Władze rosyjskie automatycznie przyznały obywatelstwa Federacji Rosyjskiej mieszkańcom Krymu. Jednak wielu Tatarów krymskich odmówiło przyjęcia rosyjskiego obywatelstwa, co spowodowało, że stali się jeszcze bardziej bezbronni oraz pozbawieni świadczeń socjalnych i zdrowotnych. Władze rosyjskie na Półwyspie Krymskim zaczęły stosować prześladowania i represje wobec osób, które sprzeciwiały się nowej władzy. Dochodziło nawet do aresztowań pod zarzutem ekstremizmu i terroryzmu. Przykładem tych działań było wystosowanie oświadczenia przez prokuratora Krymu powołanego przez nowe władze Krymu do przewodniczącego Medżlisu – Refata Czubarowa o zakazie działalności Medżlisu. Za jedną z przyczyn podawanych dla uzasadnienia takiej decyzji był brak uznania aneksji Krymu oraz „działania ekstremistyczne”. Wiceprzewodniczącemu Medżlisu – Akhtemowi Cziugozowi – za zorganizowanie protestów pod budynkiem Parlamentu Krymu postawiono zarzuty o „organizowanie masowych zamieszek” i skazano go na 8 lat pozbawienia wolności. Również wielu innych Tatarów krymskich było represjonowanych i skazanych. Nowe władze Krymu nakazały powtórny rejestrację mediów. Dzięki temu zabiegowi media tatarskie zostały pozbawione możliwości nadawania swoich audycji i wydawania gazet. Dodatkowo władze rosyjskie prowadzą politykę, która ma doprowadzić do podziału krymskotatarskiego społeczeństwa (Parulski, 2017, s. 80–83).

Jedną z prób zwrócenia uwagi na sytuację Tatarów krymskich po aneksji Krymu była blokada towarowa i transportowa Półwyspu w 2015 roku. Została

zorganizowana przez działaczy Medżlisu i Tatarów krymskich mieszkających poza Krymem. Akcja ta została zorganizowana po to, aby zwrócić uwagę na łamanie praw człowieka przez władze rosyjskie. Protestujący domagali się m. in. zaprzestania okupacji i zwrotu Krymu Ukrainie, zwolnienia więźniów politycznych oraz zaniechania represji wobec działaczy proukraińskich i aktywnych działaczy krymskotatarskiego ruchu narodowego (Voytyuk, 2016a, s. 209–211). Przywódcy krymskich Tatarów, którzy wyjechali z Półwyspu, doświadczyli ograniczeń związanych z ponownym wjazdem. Wśród tych osób wymienić należy byłego szefa Medżlisu – Mustafę Dżemilewa, który wezwał do bojkotu referendum. W dniu 22 kwietnia 2014 roku zakazano mu wjazdu do Krymu przez pięć lat. Doprowadziło to do protestów wśród Tatarów. Natomiast w dniu 5 lipca 2014 roku nałożono zakaz wjazdu na obecnego szefa Medżlisu – Refata Chubarowa, za „wypowiedzi nawołujące do ekstremizmu” (Izsák, 2015, s. 14).

ZAKOŃCZENIE

Tatarzy krymscy uznawani są za rdzenną ludność Półwyspu Krymskiego. Od wieków tworzyli własną państwowość, kultywowali swoje tradycje i kulturę. W późniejszym czasie byli zbyt słabi, aby przeciwstawić się silniejszym, ościen- nym mocarstwom. Długi okres braku własnej podmiotowości wytworzył w nich mechanizm kultywowania i przekazywania z pokolenia na pokolenie własnej kultury i tradycji. Widoczne to było zwłaszcza po II wojnie światowej, kiedy na rozkaz Józefa Stalina zostali deportowani do Azji Centralnej, a podjęte wobec nich działania nosiły znamiona zbrodni przeciwko narodowi. Wielkim wyzwaniem dla przywódców ruchu tatarskiego był aspekt asymilacji w krajach Azji Centralnej jako kulturowe zagrożenie dla etniczności i tożsamości narodowej. Tatarzy krymscy spójność zawdzięczają przede wszystkim kultywowaniu historii narodu, w tym mitologizacji deportacji oraz hierarchii rodzinnej, która stanowi podstawę tradycji tatarskiej (Zaloznaya, Gerber, 2012, s. 275–276).

Po rozpadzie ZSRR Tatarzy krymscy zaczęli masowo przybywać na Półwysep Krymski. Władze nowo powstałego państwa ukraińskiego nie opracowały wobec nich żadnej strategii. Nie powstały żadne akty prawne, ani nie zostały podjęte działania, które mogłyby pomóc Tatarom. Powodowało to polityzację nastrojów społecznych, ekonomicznych oraz kulturowych, a tym samym napięcia na tle narodowościowym pomiędzy mieszkańcami Krymu. Należy zwrócić uwagę na to, że Medżlis Narodu Kryskotatarskiego odgrywał bardzo ważną rolę w kre-

owaniu procesów polityczno-społecznych wobec tego narodu, pomimo że nie został uznany przez władze ukraińskie. Sytuacja Tatarów krymskich pogorszyła się znacząco po aneksji Półwyspu Krymskiego przez Federację Rosyjską w 2014 roku. Większość Tatarów była niechętna, a nawet wrogo nastawiona do przyłączenia Krymu do Rosji. Nie byli i w znacznej większości nie będą skłonni do czynnego kwestionowania swej nowej sytuacji. Wyjeżdżać z Krymu będą głównie członkowie najpóźniejszych grup repatriantów (znacznie liczniej będą zapewne opuszczać Półwysep Ukraińcy). Z dużą dozą prawdopodobieństwa nasilą się czasowe migracje zarobkowe poza Krym. Związane jest to z niechęcią do życia pod jurysdykcją Rosji, obawą przed prześladowaniami na tle etnicznym i religijnym, uchylaniem się od poboru do armii rosyjskiej oraz zapisaniem do ukraińskich placówek edukacyjnych.

BIBLIOGRAFIA:

- Aydingün, İ. (2014) Sürgün, Vatana Dönüş Ve Kültürel Canlanma: Kirim Tatarlarında Kültürel Melezlik. *Karadeniz Araştırmaları*, 42.
- Czerwonnaja, S. (2015). Tatarzy Krymscy – naród czy mniejszość etniczna: w poszukiwaniu nowej drogi odrodzenia narodowego. *Sprawy Narodowościowe*, 47.
- Dogovor mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Krym o prinyatii v Rossiyskuyu Federatsiyu Respubliki Krym i obrazovanii v sostave Rossiyskoy Federatsii novykh sub'ektov.* (2014). Pobrane z: <http://kremlin.ru/events/president/news/20605>.
- Ciesielski, S. (2001). Masowe deportacje w ZSRR: charakterystyka wybranych aspektów zjawiska. *Dzieje Najnowsze*, 33(3).
- Derzhavnyy komitet statystyky Ukrainy. (2001). *Pro kil'kist' ta sklad naseleennya Ukrainy za pidsumkamy Vseukrayins'koho perepysu naseleennya*. Pobrane z: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
- Hladun, O.M., Rudnyts'kyi, O.P., Kulyk, N.V. (2017). Otsinka demohrafichnykh vtrat kryms'kotatars'koho narodu vnaslidok deportatsiyi 1944 roku. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika*, 2(30).
- Immigration and Refugee Board of Canada. (2002). *Uzbekistan: Treatment of Tartars [Tatars] and the State Protection Available to Them Since 1990*. Pobrane z: <https://www.refworld.org/docid/3f7d4e3531.htm>.
- Izsák, R. (2015). *Report of the Special Rapporteur on Minority Issues*. Pobrane z: https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session28/Document-s/A_HRC_28_64_Add_1_en.doc.
- Każmierczak, A. (2010). Media Tatarów krymskich – historia rozwoju, struktura, rola. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia*, 17(1).
- Konstitutsiya Avtonomnoy Respubliki Krym. (1998). Pobrane z: <https://zakon.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98>.

- Konstytutsiya Ukrainy. (1996). Pobrane z: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1143222355067739>.
- Kurultay krymskotatarskogo naroda. (2019). Pobrane z: <http://qtm.org/курулта́й>.
- Medzhlis kryms'kotatars'koho narodu. (2019). Pobrane z: <http://qtm.org/ua>.
- Odin iz liderov krymskikh tatar nazval referendum v Krymu. (2014). Pobrane z: <https://www.golos-ameriki.ru/a/crimea-tatars-on-latest-evens-in-ukraine/1883359.html>.
- Olszański, T.A. (2014). Tatarzy Krymscy po aneksji półwyspu przez Rosję. *Komentarze OSW*, 141. Pobrane z: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_141.pdf.
- Parulski, K. (2017). Prawo okupacji na Półwyspie Krymskim. *Międzynarodowe Prawo Humanitarne*, VIII.
- Pohl, J.O. (1999). *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*. Londyn: Greenwood Pub Group Inc.
- Pohl, J.O. (2010). *The False Charges of Treason against the Crimean Tatars*. Pobrane z: <http://www.iccrimea.org/scholarly/pohl20100518.pdf>.
- Pohl, J.O. (2015). The Deportation of the Crimeantatars in the Context of Settler Colonialism. *International Crimes and History*, 16.
- Pyatoy godovshchine vossoedineniya Sevastopolya s Rossiyei posvyashchayetsya... (2019). Pobrane z: <http://sevarchiv.ru/pyatojj-godovshchine-vossoedineniya-sevastopolya-s-rossiejj-posvyashhaetsya/>.
- Pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrainy shchodo harantyi prav kryms'kotatars'koho narodu u skladi Ukrainy's'koyi Derzhavy. (2014). Pobrane z: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>.
- Pro vyznannya henotsydu kryms'kotatars'koho narodu. (2015). Pobrane z: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19>.
- Problemy zhiteley Kryma. (2014). Pobrane z: http://president-sovet.ru/members/blogs/bobrov_e_a/problems-zhiteley-kryma-/.
- Rezultatov obshchekrymskogo referendumu. (2014). Pobrane z: <https://www.rada.crimea.ua/referendum/resultaty>.
- Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014. (2014). Pobrane z: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/17/PDF/N1345517.pdf>.
- Minorities at Risk Project. (2004). *Chronology for Crimean Tatars in Ukraine*. Pobrane z: <https://www.refworld.org/docid/469f38ec14.html>.
- Uehling, G. (2004). *Livelihoods of Former Deportees in Ukraine*. Pobrane z: <https://www.fmreview.org/sustainable-livelihoods/uehling>.
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii o merakh po reabilitatsii armyanskogo, bolgarskogo, grecheskogo, krymsko-tatarskogo i nemetskogo narodov i gosudarstvennoy podderzhke ikh vozrozhdeniya i razvitiya. (2014). Pobrane z: <http://kremlin.ru/acts/bank/38356>.
- Voytyuk, O. (2016). Deportacja Tatarów Krymskich w 1944 r. oraz jej skutki. *Białostockie Teki Historyczne*, 16.

- Voytyuk, O. (2016a). Działania krymskotatarskiego ruchu narodowowyzwoleńczego w warunkach aneksji Krymu (na przykładzie blokady półwyspu). *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa*, 48.
- Zaloznaya, M., Gerber, T.P. (2012). Migration as Social Movement: Voluntary Group Migration and the Crimean Tatar Repatriation. *Population and Development Review*, 38(2).
- Zaniewicz, M. (2020). Znaczenie i konsekwencje militaryzacji Krymu przez Rosję. *Biuletyn PISM*, 36(1968). Pobrane z: https://www.pism.pl/publikacje/Znaczenie_i_konsekwencje_militaryzacji_Krymu_przez_Rosje.
- Zakon Republiki Krym. (2018). O vnesenii izmeneniy v nekotoryye zakony Respubliki Krym v sfere sotsial'noy zashchity naseleniya Respubliki Krym. Pobrane z: <http://crimea.gov.ru/textdoc/ru/7/act/525z.pdf>.
- Zima, Ł. (2015). Proces polityzacji i radykalizacji islamu na półwyspie krymskim. *Przegląd Geopolityczny*, 14.